

МОГОРИЧ ЯК ЯВИЩЕ НАЦІОНАЛЬНОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ. СПРОБА СИСТЕМНО-СТРУКТУРНОГО АНАЛІЗУ

У статті вперше виділено «могорич» як окремий феномен, що вимагає міждисциплінарних студій, задля чого розглянуті основні вектори досліджень цього питання представниками різних наук. Доведено правовий зобов'язальний характер використання могорича, що залишався незмінним і дієвим способом закріплення угод, а іноді навіть протиставлявся / виступав як альтернатива діючим правовим нормам аж до кінця XIX ст., ідентифіковано випадки, коли могорич слугував прихованою формою хабаря. Здійснена спроба класифікації типових випадків та ритуалів його застосування. Визначено форми та способи репрезентації цієї традиції та вказано на їхній варіативний характер.

Ключові слова: могорич, традиція, етнокультура, звичай, право.

В наш час, коли практично все можна купити за гроші, сплатити ними за будь-які послуги, ми не нехтуємо використанням такого способу розрахунку як могорич. Навіть у сучасному вітчизняному соціокультурному просторі мало хто не розуміє, що означає «поставити могорич». Часи змінюються, а звичай «могоричити» не відмирає. Разом з тим, мало хто може сказати, звідки з'явилася ця традиція і як вона еволюціонувала.

Могорич, як окреме явище національного соціокультурного простору, ще не був об'єктом спеціального дослідження. Щоправда, було б невірним стверджувати, що в контексті різних наук він не вивчався. Найбільший доробок з цього питання зробили вчені-правники. Започатковані в середині XIX ст. визначним представником київської історико-юридичної школи М. Ф. Владимирським-Будановим розвідки продовжили його колеги та учні¹. Найбільше історичного матеріалу було накопичено «Комісією по виучуванню західно-руського права ВУАН» (20–30-і рр. XX ст.). Детальний огляд історії вивчення питання міститься в монографії Т. Бондарук «Західно-руське право: дослідники і дослідження»².

Основну увагу дослідників цього аспекту звичаєво-правових традицій привертала обрядові дії, які супроводжували різноманітні договірні стосунки. З другої половини XIX ст. була можливість послуговуватися численними описами таких обрядів завдяки вченим-етнографам³.

Новий сплеск зацікавлення цією тематикою припав на період Незалежності. Останнім часом з'явилася низка робіт, в яких дослідники-правники в контексті своїх наукових зацікавлень торкаються питань «могоричу»⁴. Короткі, однак цінні розвідки з цього питання містяться в спеціалізованих історико-етнографічних виданнях⁵. З-поміж інших варто виділити спеціальну роботу А. Кудінової⁶. Помітне зростання зацікавленості цим питанням і дослідниками-філологами⁷.

З-поміж інших особливо хотілося б виділити доробок етнографа М. Гримич, яка не обмежилась дослідженнями в рамках лише однієї науки, а вивела їх на міждисциплінарний рівень. Зокрема, вона відносить обряд «могоричу» до звичаєвого права. Дослідниця вважає, що звичай, на відміну від закону, – це не стільки норма чи правило, скільки модель поведінки. Образно кажучи, якщо норма – це зміст (тобто «що»), то звичай – це форма («як»). Останнє твердження, звісно, не заперечує наявності нормативності у звичаєво-правовій культурі, однак вона, на відміну від писаного закону, має фольклорний, варіативний характер.

Для звичаю актуальною є сила усномовленого слова, для права має силу лише записане на папері слово. Звичай поважає дане людиною слово, яке підкріплюється обрядодією, семантичне навантаження якої тотожне присязі, а порушення угоди було рівноцінне клятвopушенню, тобто, по суті, страшним гріхом. Присягу в юридичній антропології трактують як «трансцендентний доказ», який «опирається на невидимі сили потойбічного світу». Подібну до присяги юридичну силу у звичаєвому праві мають певні обрядодії. Так, певна поведінка під час могоричу в народній традиції є не просто «відзначенням» угоди, а юридичною акцією, яка легітимізує певну угоду⁸.

Наскільки ж давньою є подібна функція могоричу? Яких історичних пластів він сягає? Справедливим було б відшукувати його коріння ще в доісторичні часи.

У додержавну епоху єдиним джерелом права був правовий звичай. Однак, розглядаючи додержавне право, зокрема, східних слов'ян, потрібно зважати на те, що йдеться не про правовий звичай у його спеціально-юридичному розумінні, а в загальносоціальному. Тобто, це загальнообов'язкове правило поведінки, яке виникає, розвивається і набуває чинності в суспільному житті внаслідок переконання народу в його необхідності та справедливості. Отже, саме суспільство визначало актуальність, необхідність, а відтак – і юридичну обов'язковість того чи іншого правового звичаю. Звичаї і традиції були святими, а їх порушення вважалося найтяжчим злочином⁹.

Важливим аспектом укладення цивільно-правового договору в східних слов'ян був правовий звичай, відомий як «могорич». Він полягав у тому, що сторони договору та свідки його укладення розпивали хмільний напій. На думку дослідника українського звичаєвого права М. Бедрія, факт пиття могоричу надавав можливість краще зафіксувати в пам'яті умови договору, що зазвичай мав усну форму, та встановити більш доброзичливі відносини між сторонами цивільно-правової угоди¹⁰.

Достеменно відомо, що саме слово могорич на позначення подібного акту з'явилося в українській мові у XIII–XIV ст. як арабський семітизм, що первинно означало витрати, пригощання на відзначення угод і продажів, особливо коней. Суть цього акту полягала в тому, що сторони, які домовились, на знак взаємної згоди розпивали горілку (інші напої на цей час вже не використовувались) вдома або в шинку, корчмі, кабаку тощо, зрідка безпосередньо на місці укладання угоди (наприклад, на базарі, ярмарку)¹¹.

Починаючи з XIV ст., коли на українських землях вже широко застосовувались письмові угоди, в них все рівно фіксувався факт розпиття могоричу. «Могорич» застосовували як щодо рухомого, так і нерухомого майна¹². Відтак, факту випиття могоричу надавалося правове значення: якщо до його випиття сторони мали право змінити умови договору чи відмовитись від його укладення, то після ритуального пиття договір вважався укладеним і його умови вже не можна було змінити¹³.

Незважаючи на періодичні намагання влади зобов'язати укладати договори письмово, «могорич» був найрозповсюдженішим і, треба сказати, дієвим способом закріплення договору аж до початку XX ст. Особливого значення він набував у періоди нестійкої влади, коли були відсутні законні альтернативні способи фіксації угод, як після Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. та в перші десятиліття існування Української Гетьманської держави¹⁴. Так звичаєве право цього періоду виробило достатньо детальні правила щодо оренди землі. Договір здебільшого укладався усно, як правило, в людних місцях за участю послухів (свідків) та рукобитчиків (поручителів), із розпиванням могоричу¹⁵. Така ситуація зберігалась майже до кінця XVIII ст. серед усіх верств населення.

Звичай і для простих людей часто замінював закон. У деяких селах навіть наприкінці XIX ст. у більшості випадків справи не вирішувались у судовому порядку, а сторони схилялись до мирової і «какъ старики решат, такъ тому и быть». Якщо було укладено мирову, то її, як правило, запивали горілкою (могоричем). Якщо ж громада виявляла винну сторону, то могла її покарати могоричем, який винуватець мав виставити тут же. У розпитті брали участь усі присутні, які й визначали об'єм могоричу. Якщо у винного не було грошей, то брали щось із його майна і продавали для купівлі алкоголю або закладали шинкару. Таке покарання вважалося селянами досить тяжким¹⁶.

Розпивали могорич у випадку примирення. Узагалі, на думку деяких вчених, однією з причин виникнення інституту «могоричу» було те, що завжди ворогуючі роди не могли підтримувати нормальний діловий оборот і майнові відносини, тому під час укладення угод між їхніми членами організовували свято, щоб цю ворожість применшити¹⁷.

Купівля-продаж різної худоби (кінь, віл, корова, вівця та ін.) супроводжувалася обрядовим ритуалом, який включав такі обов'язкові елементи, як рукобиття, молитва та могорич. Під час купівлі-продажу худоби на Поділлі здійснювалися такі дії: покупець бив правою рукою по долоні продавця, додаючи ціну, і якщо в ціні сходилися, то продавець і покупець били один одного в долоні, що значило «перебити руки», при цьому примовляли: «Щоб продавцю дав Бог щастя із грошей», а покупцю «із худоби». Куплений кінь передавався покупцю з вуздечкою; а віл з налигачем (мотузкою на рогах), яку брали полою свити і повертали вола на одному місці тричі, а після того з-під передньої правої ноги купленого вола або коня брали землю і мазали тварині спину. Потім розпивався могорич, після чого покупець і продавець називали один одного

сватами¹⁸. Могорич був ознакою підтвердження вдалого завершення купівлі-продажу худоби, розпивання якого остаточно скріплювало усі умови торгової домовленості. Виставляти могорич міг як покупець, так і продавець худоби, що обумовлювалось під час торгу¹⁹.

Якщо могорич не було випито, то договір не набував чинності. Укладання договорів, як правило, відбувалося при свідках (могоричниках, баришниках), яких запрошували по два з кожного боку. Останні також пригощалися і в разі непорозумінь, виступали суддями між укладачами договору, а в офіційному суді, особливо якщо худоба виявлялась краденою, – законними свідками²⁰.

Для всіх значних торгових угод характерні були спільні риси: 1) угода («умова») укладалася переважно усно. Поширення в другій половині XIX ст. «моди» на укладення письмових угод не применшило значення усної; 2) умова складалася в присутності свідків, при чому в деяких місцевостях характерно було залучати у свідки не лише приватних осіб, а й офіційних (з громадського уряду, волосного правління); 3) обов'язковим для більшості угод було її закріплення через могорич²¹. Але й дрібні угоди обов'язково супроводжувались могоричем, хоч іноді вартість могоричу перевищувала вартість покупки²².

Найбільш яскраво роль могоричу відображається у сватанні, заручинах, в синонімічних назвах яких вже містяться вказівки на договірний характер («умова», «змовини», «могорич» тощо)²³. Розпиття могоричу супроводжувало весільний обряд на всіх його стадіях і не лише в селянському середовищі, а й серед еліт українського суспільства. Обираючи старостів, молодий обраним особам виставляв могорич – півкврти горілки, який розпивав зі сватами та батьками. Після, власне, сватання, якщо дівчина і її батьки погоджувалися на шлюб, то всі випивали могорич, знов-таки півкврти горілки, принесеної молодим²⁴. При зговорі й оглядинах майна, незважаючи на те, що ці дії супроводжувались розпиттям горілки (від кварта до піввідра), наприкінці батьки наречених «вволю» пили могорич, таким чином закріплюючи факт домовленостей. Сам факт розпиття могоричу краще будь-яких гарантій закріплював шлюбний договір²⁵.

Могорич був головним серед обрядових дій, які супроводжували договір найму. Учасниками договору були особи, які уклали угоду: господар або група господарів, громада або адміністрація економії і наймит або група наймитів, а також третя сторона – свідки. Останні – це сторонні особи, і їхня присутність не завжди була обов'язковою. Коли вже домовлялися щодо платні та наймит був згодний із цим, тоді наймач ставив від себе могорич, котрий тут же й розпивали усі присутні²⁶. Значення могоричу, підкреслює П. Чубинський, у тому, що наймит вже не мав права відмовитися від угоди, розпивши його. Водночас відсутність могоричу при укладанні договору могла стати причиною відмови наймита від його виконання: «Ми могоричу не пили – не хочу»²⁷.

Переважно усними були угоди господарів з майстрами на побудову хати чи господарчої будівлі. На Поділлі при особистому наймі задаток грішми, могорич і свідки замінювали письмовий договір²⁸. Навіть при наймі на промислові підприємства наприкінці XIX ст. приказчику і писарю, які оформлювали договори з робітниками, управляючий виставляв могорич або виділяв кошти на нього²⁹.

Могорич не тільки скріплював домовленості, а й виступав у якості винагороди, що було типовим для всіх українських територій. Могорич був обов'язковим, коли збиралась «толока» з будь-якого приводу³⁰. Але й для найнятих за гроші робітників-будівельників після того, як «квітка» з'являлася на крокві, господар мусив поставити майстрові та робітникам могорич. Якщо під час роботи він лише годував їх, то після встановлення «квітки» влаштовував урочисту гостину («баль»)³¹. Це був так званий загальний могорич, тобто такий, що виставлявся великому товариству, як, наприклад, при загоні дичини на полюванні³². Загальний могорич також виставлявся при прийомі хлопця до парубоцької компанії (в цьому випадку це означало перехід останнього з категорії підлітка в категорію юнака / в парубоцтво)³³.

Могоричем схиляли до себе потрібну людину, або й певне товариство. Так за звичаєвим правом молода сім'я могла отримати земельну ділянку для будівництва будинку. Для цього спершу молоде подружжя зверталось до сільського старости, який виносив це питання на розгляд громади на черговому сході. За звичаєм молодим відводилась 1/4 десятини за «могорич» і що цікаво – чим більшим був «могорич», тим більше розширювались межі присадибної ділянки³⁴.

Хто більше горілки ставить, той справу виграє – таким принципом широко користувались у практиці волосних судів другої половини XIX ст. Узагалі подібна практика була досить розповсюдженою, можна сказати, це була традиція. Могорич суддям виставляли завжди після при-

мирення сторін. Для цього їх запрошували, так би мовити, на нейтральну територію – шинок, кабак. Вважалось, що якби суддя відмовився від могоричу, то налаштував би всіх проти себе³⁵.

Отже, могорич – це обрядова дія остаточного узаконення будь-якої угоди, що надавала їй непорушності. Якщо могорич не було випито, то договір не набував чинності. Укладання договорів, як правило, відбувалося при свідках (могоричниках, баришниках). Останні також пригощалися і в разі непорозумінь виступали суддями між укладачами договору, а в офіційному суді – законними свідками.

Могорич – це в першу чергу юридична норма звичаєвого права щодо договірно-зобов'язальних відносини. Навіть коли його виставляють на знак подяки, він має в собі зобов'язуючу складову, що відрізняє його від безкорисного пригощання і по суті є формою розрахунку чи підкупу. Хоча правова функція обрядового могоричу, як це було в давні часи, вже з середини XIX ст. не може правити за серйозну юридичну гарантію – могорич залишився однією з найбільш стійких норм звичаєвого права, що успішно дожили до наших днів.

¹ Гримич М. В. Звичаєве право у дослідженнях Олександра Кістяківського // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К., 2001. – № 9. – С. 28–33; Череватюк В. Б. Звичаєве право в дослідженнях Івана Луцицького. Юридичний вісник. К., 2010. – № 14. – Т. 1. – С. 30–33.

² Бондарук Т. Західно-руське право: дослідники і дослідження (Київська історико-юридична школа) // Відп. ред. І. Б. Усенко. – К., 2000. – 160 с.

³ Чубинский П. П. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским // Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Т. VI. Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. – СПб., 1872. – 408 с.; Сумцов Н. Культурные переживания // КС. – 1889. – Т. 27. – С. 283–284.

⁴ Бедрій М. Система українського звичаєвого права: історико-правовий аспект // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – Вип. 54. – Львів, 2011. – С. 45–51; його ж. Додержавне право східних слов'ян: проблеми становлення та напрямки регулювання // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2014. – Вип. 59. – С. 50–57.

⁵ Маліков В. В. Традиційна жнивна обрядовість у побутуванні звичаєво-правових відносин наймання // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 6. – С. 67–72; його ж. Вплив обрядової практики на звичаєво-правовий інститут наймитування українців другої половини XIX – початку XX століть // Вісник НТУ«ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків, 2013. – № 69 (1042). – С. 37–45; Юрченко В. Народні звичаї на ярмарках України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – № 24. – С. 119–125; Сироткін В. Звичаєве право і правові уявлення // Українці. – Т. 1. – Опішне, 1999. – С. 351–365; Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1988; Пономарьов А. П. Шлюбні звичаї // Українці. – Т. 1. – С. 419–433.

⁶ Кудінова А. Звичай «могоричу» в ярмарковій та повсякденній культурі українців XIX ст. (За матеріалами фонду О. Ф. Кістяковського) // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки. – 2015. – Вип. 2. – С. 79–86.

⁷ Жайворонко В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К., 2006. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrlit.org/slovnnyk/zhaivoronok_znaky_ukrainskoi_etnokultury; Грозовська Н. А. Термінологія весільного обряду середньоаддніпряньського регіону (Київська, Полтавська, Черкаська області): автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1998. – 17 с; Савченко Л. В. Роль традиційно-обрядового етнокоду у формуванні фразеосистеми української мови // Український смисл: науковий збірник. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 85–96; Халимоненко Г. Тюркизми арабського походження в українській мові // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – Серія: Східні мови та літератури. – 2014. – Вип. 1(20). – С. 34–38; Дашкевич Я. Від іранського *muhr* (печатка) до українського могорич // Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя: у 2 т. / Редакційна колегія: І. Гирич, Я. Грицак, М. Крикун та ін. – К.; Львів, 2004. – Т. 1. – 849 с.; Т. 2. – 655 с. (в 1 томі – С. 119–124).

⁸ Гримич М. В. Литовський статут і звичаєве право. (Про співвідношення кодифікованого права і звичаєво-правової традиції) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К., 2001. – № 10. – С. 4–9; її ж. Угоди за звичаєвим правом українців XIX – на початку XX століття // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К., 2003. – № 15. – С. 11–18.

⁹ Бедрій М. Система українського звичаєвого права: історико-правовий аспект // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – Вип. 54. – Львів, 2011. – С. 45–51.

¹⁰ Бедрій М. Спроба класифікації норм звичаєвого права // Актуальна юриспруденція. Юридична на-

уково-практична Інтернет конференція. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1166%3A020216-21&catid=141%3A1-0216&Itemid=175&lang=ru.

¹¹ Дашкевич Я. Вказ. праця. – С. 119–120.

¹² Грамоти XIV ст. / упоряд. М. Пещак. – К., 1974. – С. 34, 39; Розов В. Українські грамоти. – К., 1928. – С. 26.

¹³ Ковальова С. Г. Правові символи у литовсько-руському праві другої половини XIV – першої половини XVII ст. // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія: Юридичні науки, 2016. – Вип. 1. – Т. 1. – С. 21–24.

¹⁴ Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні (IX–XVIII ст.): проблеми становлення // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 15–18.

¹⁵ Гошко Ю. Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. – Львів, 1999. – С. 201–207, 220, 221.

¹⁶ Вангородська Н. А. Мирова угода як результат вирішення спорів третейськими судами в Україні в X–XVIII ст. // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – №. 12. – С. 98–104; Чубинський П. П. Вказ. праця.

¹⁷ Бедрій М. Додержавне право східних слов'ян: проблеми становлення та напрями регулювання // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2014. – Вип. 59. – С. 54.

¹⁸ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – Вып. 1. – Каменец-Подольск, 1869. – С. 6.

¹⁹ Інститут рукопису НБУВ (далі – ІР НБУВ) – Ф. 61. – № 249. – Арк. 1зв.

²⁰ ІР НБУВ. – Ф. 61. – № 213. – Арк. 9–9зв.

²¹ Гримич М. В. Угоди за звичаєвим правом... – С. 11–18.

²² ІР НБУВ. – Ф. 61. – № 213. – Арк. 2.

²³ Грозовська Н. А. Термінологія весільного обряду... – С. 14.

²⁴ Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Извлечено из нынешняго народного быта и составлено Николаем Маркевичем. – К., 1860. – С. 97–100.

²⁵ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1730–1734). [Т. 3] / Издание «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1897. – С. 50, 259, 262; Дневник Якова Марковича. (1735–1740). [Т. 4] // Джерела до історії України-Русі / Видав В. Модзалевський / Київ-Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1913. – С. 20, 54.

²⁶ Маліков В. В. Традиційна жнивна обрядовість... – С. 71.

²⁷ Чубинський П. П. Вказ. праця. – Т. 6. – С. 73–76.

²⁸ Данильченко Н. Вказ. праця. – С. 6.

²⁹ ІР НБУВ. – Ф. – 61. – № 250. – Арк. 4зв.– 5.

³⁰ Там само. – Арк. 5зв.

³¹ Тарнавський Р. Толока під час будівництва в громадському побуті українських селян (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / Народознавчі зошити, 2012. – № 6 (108). – С. 1002–1003.

³² ІР НБУВ. – Ф. 61. – № 250. – Арк. 5зв.

³³ Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу (На матеріалах святково-обрядової культури українців). – К., 2000. – С. 119, 121; Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнограф. Нарис. – К., 2005. – С. 32.

³⁴ Лучицкий И. В. Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии // Юридический вестник. – 1890. – С. 397.

³⁵ ІР НБУВ. – Ф. 61. – № 248. – Арк. 1зв–2зв.

В статье впервые выделен «могорыч» как отдельный феномен, требующий междисциплинарных студий, для чего рассмотрены основные векторы исследований этого вопроса представителями различных наук. Доказан правовой обязывающий характер использования могорыча, который оставался неизменным и действенным способом закрепления сделок, а иногда даже выступал в качестве альтернативы действующим правовым нормам до конца XIX в. Идентифицированы случаи, когда могорыч служил скрытой формой взятки. Осуществлена попытка классификации типичных поводов и ритуалов его применения. Определены формы и способы репрезентации этой традиции и показан её вариативный характер.

Ключевые слова: могорыч, традиция, этнокультура, обычай, право.

The article for the first time highlights «mohorych» as a separate phenomenon requiring interdisciplinary studies, for which the main vectors of research on this issue are considered by representatives of various branches of science. The legal obligatory nature of its use was proved, as far as it remained to be a stable and effective way of securing transactions and sometimes even contrasted / acted as an alternative to the existing legal norms until the end of the 19th century. Some cases, when «mohorych» served as a hidden form of bribe were identified. An attempt to classify typical cases and rituals of its application has been made. The forms and methods of representing this tradition were determined as well as its variational nature.

Keywords: mohorych, tradition, ethnic culture, custom, law.